

ВСТУП

На сучасному етапі розвитку сільськогосподарського виробництва олійні культури набувають першочергового значення. Збільшення валового збору олієнасіння та виробництва з нього рослинної олії вирішує деякі проблеми продовольчої програми. По-перше, це найбільш швидкий та економічний шлях якісного покращання задоволення потреб населення енергетичними продуктами харчування. По-друге, рослинна олія набуває значення як сировина, одержання якої дає змогу господарствам вирішувати проблему забезпечення паливно-мастильними матеріалами, запчастинами та іншими засобами виробництва. По-третє, це рішення гострої проблеми корму для худоби. Так, при переробці насіння одержують цінні концентровані продукти (макуха і шрот), крім того, хрестоцвітні олійні (ріпак, суріпиця, гірчиця) універсального використання і дають можливість отримувати до 300-350 ц/га високобілкової зеленої маси. Поряд із цим, не слід недооцінювати властивості ріпакової олії як альтернативного палива, що надзвичайно важливо для господарств України за сучасних умов.

На цей час виробництво рослинної олії в Україні не на відповідному рівні. У підтвердження наведемо декілька цифр. На душу населення в Україні зараз виробляється близько 10 кг рослинної олії при мінімальній нормі 13,2 кг в рік (для порівняння в США на душу населення вживається 26, в ФРН - 22, Англії - 19, Канаді - 13 кг рослинної олії). Щоб забезпечити відповідний рівень вживання, необхідно щорічно переробляти понад 2,8 млн. т. сировини. Значну шкоду при вирішенні цього питання завдає безконтрольний експорт українського олієнасіння за кордон як значно дешевшої сировини для виробництва олії. Обґрунтовані розрахунки свідчать, що навіть максимальне насичення сівозмін соняшником у сприятливих агрокліматичних зонах не дасть можливості створити необхідну сировинну базу для виробництва рослинної олії в зазначеному вище обсязі. Крім того, перенасичення сівозмін соняшником веде до цілого ряду негативних наслідків. Така ситуація склалася в Україні, коли після підвищення цін на насіння при науково обґрунтованій УААН максимальній площі під соняшником 1,7 млн. га, за офіційними даними, засівається близько 3,0 млн. га [1].

Тому головним напрямком роботи з метою вирішення поставлених проблем є підвищення врожайності соняшнику як основної олійної культури України та науково обґрунтоване впровадження інших олійних культур. Надзвичайно важливим джерелом доповнення сировинних ресурсів є соя, ріпак, рижій, суріпиця, гірчиця, льон-кучерявець. Щоб підвищити і стабілізувати врожайність цих культур, необхідно оволодіти інтенсивними технологіями їх вирощування.

1. СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ВИРОЩЮВАННЯ ОЛІЙНИХ КУЛЬТУР

Світове виробництво насіння олійних культур становить близько 350 млн. тон. Головні культури: соя - 184,1; бавовник - 36,7; ріпак - 35,9; соняшник - 21,4; пальмове дерево - 12,5; кунжут - 2,61; льон - 2,1; рицина - 1,26 млн. т.

За об'ємом виробництва основними видами сировини у світі серед рослинної харчової олії є соя, різні види пальм, рапс, бавовник, арахіс, олива (маслина), кунжут, сафлор та деякі інші. Для технічних цілей готують олію із льону, тунгу, перили, лялеманції та коноплі.

У світовому виробництві харчової рослинної олії перше місце належить соєвій олії, друге пальмовій, третє і четверте – соняшнику і рапсу. Велика роль у загальному об'ємі виробництва харчової рослинної олії відводиться арахісовій, бавовняній і оливковій оліям.

Особливе місце займає пальмова олія - кокосова, пальмова і пальмоядрова, загальне виробництво яких до даного часу складала 18...20% світового виробництва рослинної олії. З технічної олії у великому об'ємі виробляють льняну.

Виробництво рослинної жирної олії має безсуперечно економічну перевагу порівняно з виробництвом тваринних жирів. Крім того, при переробці олієнасіння поряд з олією можливо одержувати харчові білки, значення яких у зв'язку із загостреною проблемою дефіциту білкових ресурсів у світі зростає.

Перше місце серед олієнасіння займають соєві боби, в загальному об'ємі виробництва олійної сировини на їх долю припадає близько половини. При переробці сої одержують гарну харчову олію, а також харчові білки, які використовують для одержання і збагачення інших харчових продуктів.

Друге місце у світових ресурсах олійної сировини займає насіння бавовнику. При їх переробці одержують волокно і харчову олію, а також харчові білки.

На долю арахісу приходиться 10% виробництва олієнасіння. Арахіс є цінною олійною, а також продовольчою культурою.

Четверте місце у виробництві олійної сировини займає соняшник. Продовжує зростати світове виробництво насіння соняшнику. Його стали культивувати в державах, де раніше практично не сіяли (держави ЄС, Канаді, США). Значно збільшилося виробництво соняшнику в Турції, Румунії і Аргентині. У зв'язку із створенням низькоерукових і низькоглікозілатних сортів значно росте також виробництво ріпаку. Збільшується виробництво копри і пальмового ядра, значна частина яких експортується із держав-виробників.

Важливою олійною культурою у світі є соняшник. За даними ФАО у 2004 році світові площі посівів соняшнику становили 26,1 млн. га. Соняшник сіють у Росії (4,7 млн. га), Україні (3,4 млн. га), Індії (2,1 млн. га), Аргентині (1,8 млн. га), Китаї (1,0 млн.), Румунії (0,9 млн. га), США (0,7 млн. га),

Франції (0,6 млн. га), Угорщині (0,5 млн. га) та багатьох інших країнах. Урожайність у цих країнах відповідно становить: 10,2 ц/га; 9,0 ц/га; 6,0 ц/га; 17,0 ц/га; 17,8 ц/га; 16,0 ц/га; 13,4 ц/га; 23,8 ц/га; 25,0 ц/га. Найвищі врожаї насіння соняшнику збирають в Австрії – близько 27,0 ц/га; Угорщині – 25,0 ц/га; Франції – 23,8 ц/га; Італії – 22,1 ц/га. Таким чином, за результатами наведених вище даних, Росія та Україна (8,1 млн. га) є основними виробниками і збирають близько половини соняшникового олієнасіння в Європі.

Про вагомий потенціал виробництва соняшнику в Україні свідчить позитивна динаміка валового збору насіння соняшнику за останні десять років, яка наведена в таблиці 1.

Аналіз стану вирощування соняшнику в Україні показав, що посівні площі у 2003 році досягли рекордного значення за останні 20 років і становили 3812 тис. га. Основними областями вирощування соняшнику на сьогодні є: Дніпропетровська (15,0 %), Донецька (14,1 %), Запорізька (13,8 %), Кіровоградська (9,9 %), Харківська (9,5 %) [176].

Таблиця 1. Виробництво основних культур в Україні в 1995-2006 рр.

Роки	Валовий збір, тис. т			
	Соняшник	Соя	Ріпак озимий	Ріпак ярий
1995	2860	22,1	31,7	8,4
1996	2123	15,2	18,8	4,1
1997	2308	128,1	29,4	14,7
1998	2266	58,6	20,4	25,4
1999	2794	45,3	57,8	89,9
2000	3457	64,4	101,4	31,0
2001	2250	73,7	123,8	10,8
2002	3270	124,7	49,9	11,1
2003	4840	232,0	51,0	
2004	3070	363,3	135,0	
2005	4710	613,0	199,0	86,9
2006	5200	900,0	479,9	123,5

Виробництво та переробка олієнасіння є найбільш перспективним сектором аграрно-продовольчої системи України. Країна має добрі ґрунтово-кліматичні умови, які дозволяють успішно конкурувати на світових ринках олієнасіння [37, 73, 98, 210].

За останні роки Україна стала стійким експортером насіння соняшнику. Вирощування та експорт олійних культур є одним із головних джерел прибутку для сільськогосподарських підприємств різних форм власності. Експорт дозволяє вирішувати ряд гострих проблем, пов'язаних з фінансуванням посівних та збиральних робіт, забезпеченням господарств насінням, паливно-мастильними матеріалами, засобами захисту рослин.

Поряд з тим, збільшується експорт рослинної олії, про що свідчить аналіз експортних поставок її з України за 2002-2006 роки [12].

На сьогодні в Україні налічується 26 великих олійно-жирових комбінатів та близько 4 тис. невеликих. Виробничі потужності підприємств здатні переробити 3,5 млн. т насіння соняшнику та ріпаку щороку і виробити 1300 тис. т. олії.

Основні обсяги виробництва олії припадають на підприємства, що входять до асоціації “Укролія” – близько 80 %. У минулому і поточному сезоні до п’ятірки лідерів із виробництва олії увійшли: ТОВ “Комбінат Каргілл”, ЗАТ “Пологівський ОЕЗ”, ЗАТ “Дніпропетровський ОЕЗ”, ЗАТ “Славолія”, ТОВ “Одеський ОЕЗ”.

Олієжирова галузь є найбільшим експортером у харчовій промисловості. Загалом українська олія експортується до 27 країн світу. Основними імпортерами нерафінованої олії традиційно виступають Єгипет, Франція, Італія, Австрія, Туреччина, Нідерланди, а рафінованої - Росія, Білорусь, Казахстан, Узбекистан.

В останні роки прослідковується позитивна тенденція до збільшення експорту саме готової продукції. Найбільших показників були досягнуті у сезоні 2002-2003 року – експорт олії становив 919 тис. т на суму 532 млн \$, а насіння соняшнику - 331 тис. т. на суму 85 млн. \$. Уперше Україна вийшла на друге місце у світі (після Аргентини) з експорту олії соняшnikової, потіснивши при цьому країни ЄС. В Україні олія експортувалась за цінами 580 \$ проти 529\$/т в попереднього року.

У 2004 році агроформування скоротили посівні площі під соняшником на 31,6 %, або 1,2 млн. гектарів (до 2,6 гектарів) порівняно з 2003 роком. У структурі загальних посівів 2,6 млн. гектарів, засіяних соняшником, займають близько 11-12 %. Раніше Міністерство аграрної політики України закликала аграріїв зменшити посіви соняшнику до рівня, рекомендованого наукою, щоб у цілому в структурі посівних площ займав не більше 8 %, або 2 млн. га, оскільки ці площі найбільш оптимальні для існуючої системи сівозміни. Максимальне насичення полів під соняшником обумовлюється найвищою ліквідністю насіння.

Отже, на сучасному етапі сільськогосподарського виробництва однією з головних задач є збільшення валового збору соняшнику без розширення посівних площ за рахунок підвищення врожайності соняшнику як основної олійної культури. Поряд з цим, надзвичайно важливим джерелом доповнення сировинних ресурсів є соя, ріпак, рижій, суріпиця, гірчиця, площі під якими в Україні останніми роками збільшуються.

Сою вирощують у більше ніж, у 80 країнах світу. Починаючи з 1922 року, основна кількість зерна вироблялася в 10 країнах: у США – 54,8 млн. т, Бразилії – 19,2 млн. т, Китаї – 9,7 млн. т, Аргентині – 11,3 млн. т, Індії – 3,0 млн. т, Італії – 1,4 млн. т, Індонезії – 1,9 млн. т, Канаді – 1,4 млн. т, Парагваї – 1,3 млн. т і в країнах СНД – 0,9 млн. т. На жаль, в Україні площі під цією універсальною культурою незначні (близько 0,1 млн. га), і при низькій середній урожайності (8,8 ц/га) виробляються відповідно недостатні об’єми

зерна. Українські аграрії змушені імпортувати сою. Підвищення врожайності та розширення посівних площ під культурою обумовлено багатьма чинниками. Головним з них є впровадження нових, більш продуктивних, сортів, які характеризувались скоростиглістю, оскільки соя належить до південних культур, і зони її вирощування визначаються температурним режимом. Отже, приємно констатувати, що створені за останній час українськими селекціонерами ранньостиглі сорти (Київська 98, Романтика, Мрія, Устя, Фаєтон, Березина, Северная звезда та інші) дозволять вирішити цю проблему [42, 64].

Наступна перспективна культура ріпак - основне джерело рослинної олії для 30 країн світу. Його вирощують на площі понад 14 млн. га. Значна частина посівів ріпаку знаходиться в Індії (3,9 млн. га), Китаї (3,8 млн. га), Канаді (3,0 млн. га). Посівна площа під цією економічно вигідною культурою останнім часом дещо розширилась. Найбільш помітно збільшилися площі під ріпаком у країнах ЄС та КНР. Так, посівні площі під озимим ріпаком у Німеччині, Данії, Британії досягли рівня, відповідно, 1,3; 0,5 і 0,3 млн. га.

Тенденція до розширення посівів культури є характерною і для України. Головною причиною, яка затримує збільшення виробництва олійних родини капустяних, є низький рівень урожайності. Середня врожайність товарних посівів ріпаку, рижюю і гірчиці в Україні значно нижча в порівнянні з середньоевропейською. Так, врожайність озимого ріпаку (11-13 ц/га) становить 30 % від потенційної і 40 % від європейської, стосовно ярого ріпаку, гірчиці і рижюю, тут фігурують такі показники: 20-25 % від потенційної і 25-35 % від європейської. Основною причиною, що визначає низьку врожайність цих олійних культур, є недотримання агротехнологій вирощування (через брак сучасного обладнання). Також негативний вплив на виробництво ріпаку мала відсутність високопродуктивних сортів і хімічних речовин захисту рослин. Ерукова кислота в олії і глюкозинолати у макусі обмежували можливості використання продуктів переробки олійного насіння культури на харчові та кормові цілі. З появою безерукових низькоглюкозинолатних сортів вітчизняної та світової селекції (Тисменицький, Іванна, Света, Дангал, Атлант та інші) ріпак перетворився в культуру з великими потенційними можливостями [5].

Зваживши ресурси та природне положення, а також конкретні умови, які створюються світовою економікою, Україна повинна знайти свій шлях переходу до ринкової економіки та прискорення структурних перетворень для зміцнення своєї ролі у світовій економіці. Для досягнення таких важливих завдань необхідна інтеграція в систему світових господарських зв'язків. Повномасштабна інтеграція країни в європейський економічний простір можлива лише за умови виведення національної економіки на траєкторію стійкого зростання через структурні зміни та поглиблення курсу ринкових реформ, а також проведення активної та послідовної соціальної політики. Реалізація цих завдань ускладнюється значним розривом у рівнях

економічного та соціального розвитку України і держав-членів ЄС, а також невідповідностями та деформаціями української економіки.

При розширенні зони Євросоюзу можуть виникнути збитки у зв'язку з тим, що країни, які у травні приєдналися до ЕС і є основними торговельними партнерами України, будуть змушені проводити торгово-економічну політику у відповідності до вимог ЕС. Зокрема, значну втрату зовнішній торгівлі нанесуть посилення ЕС санітарних норм та доведення критеріїв сертифікації та стандартизації у відношенні продукції агропромислового комплексу до світового рівня. Позитивним фактором розвитку торговельних відносин з новими членами ЕС стане зниження митного тарифу на українські товари, що дозволить збільшити експортні надходження на 5 млн. доларів у рік. Також, в через розширення, зони Євросоюз може зменшити нетарифне обмеження.

Таким чином, при розширенні ЄС виникають як позитивні, так і проблемні питання для агропромислового комплексу України. Від того, як швидко Україна зможе адаптуватися до нових правил зовнішньої торгівлі, буде, в деякій мірі, визначатися розвиток як олієжирового комплексу, так і всього сільського господарства в цілому.

Серед основних олійних культур на Сумщині найбільше розповсюдження мають: соняшник, ріпак та соя.

З давніх давен хліборобів Сумщини цікавив соняшник як цінна олійна культура. Але відомо, що вирощування соняшнику вище 50° північної широти приводить до зниження вмісту олії в насінні. А саме Сумська область розташована від 49° до 51° північної широти. Зниження продуктивності обумовлюється високими вимогами культури до світлового та температурного режиму. На Сумщині сума активних температур, що перевищують 10°C, складає в середньому 2300-2500°C. Зараз, завдяки впровадженню нових ультра- та скоростиглих сортів соняшнику, яким необхідно близько 1600-1900°C та 2000-2200°C відповідно, стало можливим отримання добрих врожаїв цієї культури в даній зоні.

Соняшник для умов Північно-східного Лісостепу - перспективна та економічно вигідна культура. Застосування інтенсивної технології вимагає високої культури землеробства, досконалого технологічного управління, тобто високого рівня професійних знань і практичних навичок керівників, агрономів, бригадирів та механізаторських кадрів.

Значимість соняшнику переконливо підтверджується збільшенням посівних площ під цією культурою в даному регіоні та підвищенням закупочних цін на насіння соняшнику. Так, у 1990 році на Сумщині під соняшником було зайнято 17,0 тис. га, а у 2004 році понад 30,0 тис. га, що становить 2,9 % усієї посівної площі. Середня врожайність за період з 1995 по 2005 роки коливалась в межах від 6,7 до 15,3 ц/га (рис. 1).